

V říši šťastného vědomí nemá zřejmě pocit viny žádné místo a svědomí se zmocňuje kalkul. Jestliže je do hry zapojen celek, pak zde neexistuje žádný zločin vyjma stavět se proti němu jako celku či nebránit jej. Zločin, vina a pocit viny se staly soukromou záležitostí. Freud odhalil v psychice individua zločiny lidstva a v individuálním chorobopisu dějiny celku. Tento neblahý spojovací článek je úspěšně potlačován. Ti, kteří se ztotožňují s celkem, kteří jsou nasazováni jako vůdci a obránci celku, mohou dělat chyby, ne však páchat bezpráví. Mohou se znovu provinit, jestliže tato identifikace přestane trvat, bude-li po ní veta.

4. UZAVŘENÍ UNIVERZA JAZYKA

„Za nynějšího stavu historie každý politický spis nemůže než potvrzovat svět nadvlády policie, stejně jako každé intelektuální dílo nemůže než potvrzovat para-literaturu, která se neodvažuje přiznat své jméno.“

Ronald Barthes

Šťastné vědomí – víra, že skutečné je rozumné a že systém poskytuje dobro – reflektuje nový konformismus, který je fasetou technologické racionality přesazené do společenského chování. Je nové, protože je racionální v míře dosud nevídané. Potvrzuje společnost, která omezuje primitivnější iracionalitu předcházejících stupňů (ve svých nejrozvinutějších sférách ji odstranila), která prodlužuje a zlepšuje život plánovitěji než dříve. Ke zničující válce ještě nedošlo, nacistické vyhlazovací tábory byly odstraněny. Šťastné vědomí vytěsňuje souvislost. Mučení se opět stává normální záležitostí, ovšem v koloniálních válkách, které se odehrávají na okraji civilizovaného světa. A tam se praktikuje bez výčitek svědomí; neboť válka je válka. A tato válka je krajně periferní – v poušt proměňuje jen „nerozvinuté“ země. Jinak panuje mír.

Moci, kterou získala společnost nad lidmi, je díky její výkonnosti a produktivitě udělováno denně absolutorium. Když si přizpůsobí všechno, čeho se dotkla, když do sebe pojme opozici, když si hraje s rozporem, pak se ukazuje její kulturní převaha. Ničení zdrojů a divoké plýtvání dokazují rovněž její bohatství a „vysokou úroveň blahobytu“, „protože se nám vede tak dobře, že to všechno nehraje žádnou roli!“¹

Jazyk totální správy

Tento druh dobrého bytí, produktivní nadstavba nad nešťastnou bází společnosti, proniká „médií“, která tvoří zprostředkující článek mezi pány a jejich služebníky. Jejich reklamní agenti modelují univerzum komunikace, v němž se vyjadřuje jednorozměrné chování. Jejich řeč svědčí o identifikaci a sjednocení, o systematickém podporování pozitivního myšlení a jednání, o plánovitém útoku na transcendentní, kritické pojmy. V panujících způsobech vyjadřování se objevuje protiklad mezi dvojrozměrným, dialektickým způsobem myšlení a technologickým chováním nebo společenskými „myšlenkovými návyky“.

Ve výrazu těchto myšlenkových návyků mizí postupně napětí mezi jevem a skutečností, faktem a faktorem, substancí a atributem. Prvky autonomie

1 John K. Galbraith, *American Capitalism* (Houghton Mifflin, Boston 1956), s.96.

a odhalování, demonstrace a kritiky, jsou poráženy označováním, tvrzením a imitací. Hovorem a jazykem pronikají magické, autoritářské a rituální elementy. Řeč je oloupena o zprostředkování vyjadřující stupně procesu poznání a poznávajícího hodnocení. Pojmy, jimiž jsou fakta postihována a tím transcendována, ztrácejí svou autentickou, řečovou reprezentaci. Bez tohoto zprostředkování směřuje řeč k vyjadřování a podpoře přímé identifikace rozumu a fakt, pravdy a etablované pravdy, esence a existence, věci s jejími funkcemi.

Tyto identifikace, které se objevily jako rys operacionalismu², se znovu ve společenském chování vracejí jako rysy jazyka. Přitom funkcionalizování řeči pomáhá vytěsňovat ze struktury a pohybu řeči nekonformní prvky. Stejně jsou ovlivněny slovník a syntax. Společnost vyjadřuje své potřeby v jazykovém materiálu přímo, i když ne bez opozice; lidová řeč postihuje oficiální a polooficiální způsob vyjadřování s jízlivým a vyzývavým humorem. Slang a běžná řeč byly jen vzácně tak tvořivé. Je to tak, jako by prostý člověk (nebo anonymní mluvčí) prosazoval ve své řeči svou humanitu proti etablované moci, jako by vyvolával odpor a revoltu, potlačen v politické sféře, svým slovníkem, který označuje věci jejich vlastními jmény: „head shrinker“ (sražená hlava) a „egghead“ (vejčitá hlava – intelektuál), „boob tube“ (přitroublý nekňuba), „thing tank“ (nádrže myšlení – intelektuálové), „beat it“ (vystřel), „dig it“ (už chcípni) a „gone, man, gone“ (jsem z toho pryč).

Obranné laboratoře a realizační úřady, vlády a stroje, dozorcí a manažéři, pracovní experti a politické salóny krásy (které dávají vůdcům vhodný make-up) mluví však jinou řečí a předběžně se zdá, že mají poslední slovo. Je to slovo, které rozhoduje a organizuje, které vede lidi k tomu, aby něco dělali, nakupovali a přijímali. Je zprostředkováno stylem, který je opravdovým jazykovým výtvorem, v syntaxi, v níž je struktura řeči tak zkracována a stlačována, že mezi částmi věty není napětí, žádný „rozpor“. Tato řečová forma je v rozporu s vývojem smyslu. Pokusím se nyní tento styl vysvětlit.

Základní rys operacionalismu – ztotožňování pojmu s řadou operací³ – se navrácí k jazykové tendenci „zkoumat jména věcí současně podle jejich funkce a jménem vlastností a procesů jako symbolická pro aparát, kterého se používá k jejich zjišťování a vytváření.“⁴ Je to technologické myšlení, jež má sklon „ztotožňovat věci s jejich funkcemi.“⁵

Jako myšlenkový návyk mimo vědeckou a technickou řeč je takové myšlení výrazem specifického společenského a politického behaviorismu.

2 Viz s. 39

3 Viz s. 39.

4 Stanley Gerr, „Language and Science“, in: *Philosophy of Science*, April 1942, s.156.

5 Tamtéž.

V tomto behavioristickém univerzu mají slova a pojmy sklon ke splývání nebo je dokonce pojem tendenčně absorbován slovem. Pojem nemá žádný jiný obsah než ten, který má slovo ve veřejném a normovaném používání a mimo hranice veřejného a normovaného chování (reakce) by nemělo sdělovat nic. Ze slova se stalo *klišé* a jako klišé ovládá mluvený i psaný jazyk; komunikace tak vylučuje skutečný vývoj smyslu.

Každá řeč ovšem obsahuje mnoho výrazů, jejichž smysl není žádoucí rozvíjet, výrazy označující předměty a přístroje denního života, viditelnou přírodu, vitální potřeby a přání. Těmto výrazům se všeobecně rozumí, takže jejich pouhé zaznění vyvolává (jazykovou nebo operacionální) reakci, která odpovídá pragmatické souvislosti, v níž se jí použilo.

Jinak je tomu s výrazy, jež označují věci nebo události za hranicemi tohoto nekontraverzního kontextu. Zde vyjadřuje funkcionalizace jazyka zkrácení smyslu, který má zároveň politický význam. Jména věcí neupozorňují jen na „způsob jejich fungování“, nýbrž (faktický) způsob jejich fungování určuje a „zahrnuje“ smysl věcí tím, že jiné způsoby fungování vylučuje. Substantivum je autoritativním a totalitním vládcem věty a věta se stává akceptovaným vysvětlením – vzpírá se proti důkazu, proti omezení a negování svého kodifikovaného a vyhlášeného smyslu.

V uzlových bodech univerza veřejného diskursu vystupují věty, které potvrzují samy sebe, jsou analytické a současně fungují jako magicko-rituální formule. Tím, že jsou duchu recipienta stále znovu vštěpovány, působí na jeho zapojování do okruhu podmínek stanovených formulami.

Již jsem upozornil na hypotézu, která se v univerzu politického jazyka sama potvrzuje ve formě věty.⁶ Taková substantiva jako například „svoboda“, „rovnost“, „demokracie“ a „mír“ implikují analyticky určitou řadu atributů, které se objevují vždy, když je substantivum vysloveno nebo napsáno. Na Západě existuje analytická predikace v takových výrazech jako svodobné hospodářství, iniciativa, volby, individuum; na Východě jsou to takové výrazy jako dělník a rolník, budování komunismu nebo socialismu, zrušení antagonistických tříd. Na obou stranách je vycházení řeči za hranice uzavřených analytických struktur nevhodné nebo je považováno za propagandu, i když prostředky k prosazování pravdy a míra trestu jsou velice odlišné. V tomto univerzu veřejného jazyka se mluvení pohybuje v synonymech a tautologiích; ke kvalitativnímu diferencování prakticky nikdy nedochází. Analytická struktura izoluje vládnoucí substantivum od těch jeho obsahů, které by je v projevech politiků a ve veřejném mínění činily neplatnými nebo aspoň narušovaly jeho akceptované používání. Ritualizovaný pojem je imunizován vůči rozporu.

Tím se konečně definicí těchto pojmů ve smyslu sil, které modelují platné univerzum řeči, znemožňuje nalézt výraz pro skutečnost, že panující druh

6 Viz s. 40.

svobody znamená rabství a panující druh rovnosti z vnějšku ukládanou nerovnost. Výsledkem je známý orwellovský jazyk („mír je válka“ a „válka je mír“ atd.), který není vůbec jen řečí teroristického totalitarismu. Neméně orwellovské je, když rozpor není explikován ve větě, nýbrž se omezuje na substantivum. Že politická strana, která pracuje na obraně a růstu kapitalismu, je označována jako „socialistická“, despotická vláda jako „demokratická“ a fraškovité volby jako „svobodné“, to jsou dobře známé jazykové – a politické – znaky, které existovaly dávno před Orwellem.

Relativně nové je to, že veřejné a soukromé mínění tyto lži obecně akceptuje a zakrývá jejich příšerný obsah. Rozšíření a efektivnost tohoto jazyka je svědectvím triumfu společnosti nad rozpory, které jsou jejím obsahem; jsou reprodukovány, aniž narušily sociální systém. A právě vyslovený a křiklavý rozpor se stává prostředkem proslovů a reklamy. Syntaxe zkratky ohlašuje smíření protikladů tím, že jsou svařovány v pevnou a důvěrně známou strukturu. Pokusím se ukázat, že „čistá bomba“ a „neškodný atomový úder“ znamenají jen extrémní výtvoř normálního stylu. Rozpor, někdejší hlavní prohřešek proti logice, se nyní jeví jako princip logiky manipulace – jako realistická karikatura dialektiky. Je to logika společnosti, která si může dovolit logiku nerespektovat a pohrávat si se zničením, společnosti s technologickou mocí nad duchem a hmotou.

Univerzum řeči, v němž jsou protiklady smiřovány, má pro takové sjednocení pevnou bázi – svou výhodnou destruktivnost. Totální komercializace spojuje dříve antagonistické životní sféry a tato jednota se projevuje v hladké lingvistické konjunkci protikladných částí řeči. Tomu, kdo ještě není dostatečně „podmíněn“, se jeví mnohé z toho, co se veřejně říká a tiskne, jako vrcholně surrealistické. Titulky typu „Dělnictvo hledá harmonii s raketovými střelami“⁷ a oznámení jako „Luxusní kryty proti atomovému úderu“⁸ mohou snad stále ještě vyvolávat naivní reakci, že „dělnictvo“, „raketové střely“ a „harmonie“ jsou nesmiřitelnými protiklady a že žádná logika a žádný jazyk by neměl správně dávat dohromady luxus a atomový úder. Logika a jazyk však dostávají dokonalou racionalitu, když se dozvíme, že „ponorky na jaderný pohon odpalující balistické řízené střely stojí 120 000 000 dolarů“ a vybavení atomového krytu s „prkennou podlahou, společenskými hrami a televizorem“ lze pořídit za 1000 dolarů. Pádnost tohoto jazyka není dána primárně faktem, že prodává pomocí bezprostřední identifikace zvláštního zájmu s obecným, obchodu s národní silou, prosperity s ničivým potenciálem (zdá se, že obchod s atomovými zbraněmi nebyl tak úspěšný), nýbrž tím, že tuto identifikaci podporuje. Je to jen pravda prozrazená překnutím, jestliže divadlo

oznamuje jako „speciální představení v předvečer voleb“ Strindbergův *Tanec smrti*.⁹ Toto oznámení odhaluje souvislost v méně ideologické formě než je to normálně dovoleno.

Slučování protikladů, které charakterizuje komerční a politický styl, je jedním z mnoha způsobů, jimiž se jazyk a komunikace imunizují proti výrazu protestu a odmítání. Jak můžeme nalézt pro takový protest a takové odmítání pravé slovo, jestliže orgány etablovaného řádu přiznávají a prostřednictvím reklamy dávají na vědomost, že mír se ve skutečnosti pohybuje na okraji války, že nejhroznější zbraně nesou cenové štítky, svědčící o tom, že jsou výnosné a že protiatomové kryty mohou být útulné? Tím že staví své rozpory na odív, utěšují toto univerzum jazyka proti každému jinému způsobu mluvení, který nepoužívá jeho výrazů. A ve své schopnosti připodobňovat všechny jiné výrazy svým vlastním, nabízí se výhled na spojení co možná největší tolerance s co možná největší jednotou. Nicméně jeho jazyk je svědectvím represivního charakteru této jednoty. Tento jazyk hovoří v konstrukcích, které příjemci vnucují křivý a zlomkový smysl, blokový rozvoj obsahu, akceptování nabízeného v té formě, v níž je nabízeno.

Takovou represivní konstrukcí je analytická predikace. Skutečnost, že zvláštní substantivum je skoro vždy spojováno s týmiž „vysvětlujícími“ adjektivy a atributy, mění větu v hypnotickou formuli, která, nekonečně opakována, upevňuje ve vědomí příjemcově jeden význam. Příjemce nepřemýšlí o podstatně jiných (a možná pravdivých) výkladech substantiva. Později budeme zkoumat jiné konstrukce, v nichž se objeví autoritativní charakter tohoto jazyka. Společné jim je stlačování a zkracování syntaxe a tento postup znemožňuje vývoj smyslu tím, že vytváří strnulé „obrazy“, které se vnucují s přemáhající a zkamenělou konkrétností. Jde přitom o známou techniku reklamního průmyslu, v níž se metodicky používá „vytváření obrazu“, jenž ulpí ve vědomí a na produktu a přispívá k tomu, že se prodávají lidé i zboží. Mluvení a psaní se seskupuje kolem „zesílených titulků“ a „působivých vět“, jež zprostředkovávají „image“. Tímto „obrazem“ může být „svoboda“ nebo „mír“, „milý chlapík“ nebo „komunista“ nebo „Miss Rheingold“. Od čtenáře nebo posluchače se očekává, že se s fixovanými strukturami institucí, postojů a snah ztotožní, má reagovat specificky fixovaným způsobem – a také to dělá.

Když se odhlédne od nevinné sféry prodeje zboží, pak jsou následky skutečně vážné; neboť takový jazyk znamená zároveň „zastrašování a glorifikaci“.¹⁰ Věty na sebe berou formu sugestivních příkazů, jsou spíš evokační než demonstrační. Výrok se stává předpisem; veškerá komunikace má hypotetický charakter a současně nářer falešné důvěrnosti – je to

7 New York Times z 1. prosince 1960.

8 Tamtéž, vydání z 2. listopadu 1960.

9 Tamtéž, vydání ze 7. listopadu 1960.

10 Roland Barthes, *Le Degré zéro de l'écriture*, (Paris 1953), s.33.

výsledek neustálého opakování a obratně řízené, na lid zaměřené bezprostřednosti komunikace. Ta se obrací přímo na příjemce – bez odstupu daného postavením, vzděláním a úřadem – a nachází jej nebo ji v nenucené atmosféře obývacího pokoje, kuchyně a ložnice.

Na stejné familiárnosti se podílí personalizovaný jazyk, který hraje v rozvinuté komunikaci významnou roli.¹¹ Mluví se o „Vašem“ zástupci v kongresu, „Vaší“ dálnici, „Vašem“ oblíbeném obchodním domě, „Vašich“ novinách; „Vám“ jsou donášeny, „Vy“ jste zván atd. Tímto způsobem jsou nabízeny vnucované, normované a všeobecné věci a funkce jako „speciálně pro Vás“. Nezáleží na tom, zda tomu oslovovaná individua věří nebo ne. Úspěch naznačuje to, že je podporována identifikace individuí s funkcemi, které oni i druzí vykonávají.

V nejrozvinutějších sférách funkční a manipulační komunikace prosazuje jazyk přesvědčivými konstrukcemi autoritativní identifikaci osoby a funkce. Zpravodajský magazín *Time* může pro tuto tendenci sloužit jako extrémní příklad. Jeho používání saského genitivu vede k tomu, že se individua jeví jako pouhé přívěsky nebo vlastnosti svého místa, svých činností, svého zaměstnavatele nebo podniku. Představována jsou jako „Virginia's Byrd, U.S. Steel's Blough, Egypt's Nasser“. Apostrofy opatřená atributivní konstrukce vytváří pevný syndrom:

„Georgia's high-handed, low-browed governor . . . had the stage all set for one of his wild political rallies last week“ (Autoritářský, nevzdělaný guvernér Georgie připravil poslední týden všechno pro své divoké politické projevy.):

Guvernér¹², jeho funkce, jeho vnější vzhled a jeho politické praktiky splývají v jednu nedělitelnou a nezměnitelnou strukturu, která ve své nevinné přirozenosti a bezprostřednosti uchvacuje ducha čtenáře. Tato struktura neponechává žádné místo pro rozlišování, vývoj a diferencování smyslu; pohybuje se a žije jen jako celek. Ovládnut takovými personalizovanými a hypnotickými „obrazy“ může článek dále přecházet dokonce k poskytování podstatných informací. Zpráva zůstává dobře chráněna ve vhodně upraveném rámci historky, budící větší či menší zájem lidí a tento rámeček stanoví politika vydavatele.

Používání zkratk a jejich spojování pomlčkami je velice rozšířeno. Například „brush-browed“ (husté obočí) Teller, „otec H-bomby“, „bull-shouldered“ tvůrce raket von Braun (s býčí šíjí), „science-military dinner (vědecko-vojenská recepce)“¹³ a „nuklear-powered, ballistic-missile-firing“ submarine (atomové ponorky s balistickými raketami). Takové

konstrukce jsou, a snad to není náhoda, zvláště časté ve větách, v nichž se spojuje oblast techniky, politiky a oblast vojenská. Pojmy, které označují zcela rozdílné oblasti nebo kvality, jsou násilně spojovány v pevný, mohutný celek.

Účinek je opět magický a hypnotický – projekce obrazů, které poskytují neodolatelnou jednotu a harmonii rozporů. Tak vytváří milovaný a obávaný otec, dárce života, vodíkovou bombu za účelem zničení života; „science-military“ spojuje snahy zbavit se strachu a utrpení s činností, která je vyvolává. Nebo, bez pomlčky, „Freedom Academy“ specialistů pro otázky studené války¹⁴ a „čistá bomba“ – formulace, která přisuzuje ničení morální a tělesnou integritu. Lidé, kteří takovým jazykem mluví a přijímají jej, zdají se být imunní vůči všemu – a náchylní ke všemu. Používání pomlček (ať už explicitně nebo ne) nesmiřuje nesmiřitelné vždy; často jde o spojení zcela slabé – jako v případě „býčí šíje“ tvůrce raket – nebo spojuje hrozbu se zrychlující se dynamikou. Avšak účinek je podobný. Imponující struktura spojuje v náhlém zablesknutí aktéry i akce násilí, moci, ochrany a propagandy. Člověka nebo věci vidíme v operaci a jen v operaci – jinak to nemůže být.

Poznámka o zkratkách. NATO, SEATO, UN, AFL-CIO, AEC, ale i SSSR, NDR atd. Většina těchto zkratk je zcela rozumná a ospravedlňuje je délka nezkrácených jmen. Člověk by však mohl být v pokušení spatřovat v některých z nich „lest rozumu“ – zkratka může pomoci potlačovat nežádoucí otázky. NATO nevyvolává myšlenku na to, co znamená „North Atlantic Treaty Organization“, totiž na smlouvu mezi národy Severního Atlantiku – v kterémto případě by se mohly klást otázky po členství Řecka a Turecka v tomto paktu. SSSR zkracuje socialismus a sověty, NDR demokratické. UN zakrývá nadměrné vyzvedání „jednotného“. SEATO jihoasijské země, které nejsou jeho členy. AFL-CIO překrývá radikální politické rozdíly, které kdysi obě organizace rozdělovaly a AEC je právě jen jedna vládní agentura mezi mnoha jinými. Zkratky označují jen to, co je tak institucionalizováno, a že je transcendující vedlejší význam odstraněn. Význam je fixován, upraven, zfalšován. Když se jednou stalo oficiálním slovíčkem, které je v běžné řeči neustále opakováno a intelektuály „sankcionováno“, ztratilo všechnu poznávací hodnotu a slouží jen tomu, aby se uznala nezpochybnitelná skutečnost.

11 Viz Leo Lowenthal, *Literature, Popular Culture, and Society*, (Prentice-Hall 1961), s.109 nn.; Richard Hoggart, *The Uses of Literacy*, (Boston 1961), s.161 nn.

12 Uvedená věta se netýká současného guvernéra, nýbrž Mr. Talmadge.

13 Poslední tři formulace byly citovány v *The Nation*, z 22. února 1958.

14 Návrh ilustrovaného časopisu *Life*, citováno v *The Nation* ze dne 20. srpna 1960. Podle Davida Sarnoffa existuje v Kongresu návrh na zřízení takové akademie. Viz John K. Jessup, Adlai Stevenson a jiní, *The National Purpose* (sestaveno pod vedením a s pomocí redakčního štábu magazínu *Life*, New York, Holt, Rinehart a Winston 1960), s.58.

Tento styl má přesvědčující *konkrétnost*. „Věc identifikovaná se svou funkcí“ je reálnější než věc od své funkce odlišená a jazykový výraz této identifikace (ve funkčním substantivu a v mnoha formách syntaktických zkratk) vytváří základní slovník a syntaxi, která brání diferencování, oddělování a rozlišování. Tento jazyk, který lidem bez ustání vnucuje *obrazy*, znemožňuje vývoj a vyjadřování *pojmu*. Ve své bezprostřednosti a přímosti brání myšlení v pojmech a tím myšlení samotnému. Neboť pojem *nezotožňuje* věc a její funkci. Taková identifikace může být zcela legitimní a snad být dokonce jediným významem operacionálního a technologického pojmu, avšak operacionální a technologické definice jsou specifickými aplikacemi pojmu pro specifické účely. A navíc ruší pojmy v operacích a vylučují pojmovou intenci, pokud se takovému rušení staví na odpor. Dříve než se ho použilo operacionálně, *popíral* pojem identifikaci věci s její funkcí; v etablované skutečnosti rozlišoval to, co věc *je*, od nahodilých funkcí věci.

Panující jazykové tendence, které nedovolují, aby k takovému rozlišování docházelo, jsou výrazem změn ve způsobu myšlení, o nichž jsme hovořili v předcházející kapitole – funkcionalizovaný, zkratkový a sjednocený jazyk je jazykem jednorozměrného myšlení. Abych ukázal, co je na něm nového, srovnám jej stručně s jazykem klasické filozofie gramatiky, která jde za danou realitu chování a spojuje jazykové kategorie s ontologickými.

V důsledku této filozofie je gramatickým subjektem věty především „substance“ a tak je tomu v různých stavech, funkcích a kvalitách, které věta subjektu predikuje. Ke svým predikátům se vztahuje aktivně či pasivně, liší se však od nich. Není-li vlastním jménem, pak je subjekt něčím víc než substantivem: jmenuje *pojem* věci, univerzální, které věta definuje jako něco jsoucího ve zvláštním stavu nebo funkci. Gramatický subjekt tak má význam, který obsahuje *víc* než to, co je ve větě vyjádřeno.

Slovy Wilhelma von Humboldta: nomen jako gramatický subjekt označuje něco, co „může vcházet do vztahů“¹⁵, není však s těmito vztahy identické. A navíc ještě, v těchto vztazích a „proti“ nim zůstává tím, čím je; je jejich „univerzálním“ a podstatným jádrem. Syntéza věty spojuje jednání (nebo stav) se subjektem takovým způsobem, aby byl subjekt označen jako činný (nebo nositel) a tím odlišen od stavu nebo funkce, jimiž se právě vyznačuje. Řekneme-li: „Blesk uhodil“, tak se „nemyslí jen uhození blesku, nýbrž na samotný blesk, který uhodil“, na subjekt, který „přešel v jednání“. A jestliže nějaká věta poskytuje definici svého subjektu, pak jej nerozpouští v jeho stavech a funkcích, nýbrž jej definuje jako něco, co se v tomto stavu nachází nebo tuto funkci vykonává. Pokud ve svých predikátech ani nemizí a ani neexistuje jako entita mimo ně, pak se

subjekt ve svých predikátech konstituuje – a je to výsledek procesu zprostředkování, který se vyjadřuje ve větě.¹⁶

O filozofii gramatiky jsem mluvil proto, abych zvýraznil míru, v níž naznačují jazykové zkratky újmu myšlení, kterou samy působí a utvrzují. Trvání na filozofických elementech gramatiky, na spojení gramatického, logického a ontologického „subjektu“ ukazuje na obsahy, které jsou ve funkcionální řeči potlačovány a nejsou přístupné výrazu a komunikaci. Zkracování pojmu ve fixovaných obrazech, potlačování vývoje v hypnotických formulích, které vyhlašují sebe samé za platné, imunita vůči rozporu, identifikace věci (a osoby) s její funkcí, tyto tendence odhalují jednorozměrného ducha v té řeči, kterou mluví.

Jestliže jazykové chování blokuje pojmový rozvoj, jestliže se vzpírá abstrakci a zprostředkování, jestliže kapituluje před bezprostředními skutečnostmi, pak se brání tomu, aby byly za fakty uznány faktory a tím uznána fakta a jejich historický obsah. Ve společnosti a pro ni je tato organizace funkcionálního jazyka vrcholně důležitá: slouží jako nástroj koordinace a subordinace. Jednotný funkcionální jazyk je jazykem nesmiřitelně antikritickým a antidialektickým. Operacionální a behavioristická racionalita v něm absorbuje transcendentní, negativní a opoziční prvky Rozumu.

Tyto prvky budu vykládat z hlediska napětí mezi „jest“ a „má být“, podstatou a jevem, potencialitou a aktualitou¹⁷ – jako vpád negativního do pozitivních určení logiky. Toto udržované napětí proniká dvojrozměrným jazykovým univerzem, univerzem kritického, abstraktního myšlení. Obě dimenze jsou v antagonistickém vztahu; na obou se podílí realita a dialektické pojmy rozvíjejí reálné rozpory. Ve svém vlastním vývoji dospělo dialektické myšlení k pochopení historického charakteru těchto rozporů a procesu jejich zprostředkování jako procesu historického. Tak se ukazuje „druhý“ rozměr myšlení jako *dějinný* rozměr – potencialita jako dějinná možnost, její realizace jako dějinná událost.

Potlačení této dimenze ve společenském univerzu operacionální racionality je *potlačením dějin*, a to není vůbec žádná akademická, nýbrž politická záležitost. Znamená potlačení vlastní minulosti společnosti – a její budoucnosti do té míry, v níž tato budoucnost apeluje na kvalitativní změnu, negaci přítomnosti. Univerzum jazyka, v němž je kategorie svobody vyměnitelná za svůj opak, ba stala se s ním identická, nepoužívá v praxi jen orwellovského či ezopovského jazyka, nýbrž vytlačuje dějinnou realitu, hrůzy fašismu, ideje socialismu, podmínky demokracie, obsah svobody, a zapomíná na ně. Jestliže komunistickou společnost ovládá a určuje

15 W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*, Berlin 1935, s. 254.

16 K této filozofii gramatiky viz v Hegelově dialektické logice pojem „substance jako subjektu“ a pojem „spekulativní věty“ v předmluvě k *Fenomenologii ducha*.

17 Viz v kapitole 5 této knihy.

byrokratická diktatura, jestliže fašistické režimy fungují jako partneři Svobodného světa, jestliže je úspěšně mařen blahobytný program osvíceného kapitalismu tím, že se mu dává etiketa „socialismu“, jestliže jsou v rámci demokracie bez problémů odstraňovány základy demokracie, pak jsou ochromovány staré dějinné pojmy novými, vysoce moderními operacionálními definicemi. Tyto nové definice jsou falzifikacemi, které prosazovány etablovanou a faktickou mocí slouží přeměně nepravdy v pravdu.

Funkční jazyk je radikálním antihistorickým jazykem: operacionální racionalita má pro historický rozum málo prostoru a použití¹⁸. Je tento boj proti dějinám součástí boje proti té dimenzi ducha, v níž by se mohly rozvinout odstředivé vlohly a síly – vlohly a síly, které by mohly totálnímu začlenění individua ve společnosti zabránit? Vzpomínka na minulost by mohla vést k nebezpečným názorům a zdá se, že se etablovaná společnost podvrtných obsahů paměti obává. Vzpomínka znamená způsob izolování se od daných skutečností, způsob „zprostředkování“, který na krátké okamžiky prolamuje všudypřítomnou moc dané skutečnosti. Paměť vyvolává ve vzpomínce minulou hrůzu stejně jako minulou naději. Obojí znovu ožívá, avšak zatímco se hrůza ve skutečnosti vrací ve stále nových formách – naděje zůstává. A v osobních danostech, které se v individuální paměti probouzejí nově, prosazují se obavy a touhy lidstva – obecné ve zvláštním. Jsou to dějiny, co uchovává vzpomínku, avšak i ty podléhají totalitní moci univerza vhodného chování.

„Odstrašující obraz lidstva bez vzpomínky . . . není pouhým produktem úpadku . . . , nýbrž je nutně spojen s pokrokovostí buržoazního principu.“ „Takoví ekonomové a sociologové jako Werner Sombart a Max Weber spojovali princip tradicionalismu s feudálními společenskými formami a princip racionality s formami buržoazními. Tím se však nevyjadřuje nic než to, že samotná rozvíjející se buržoazní společnost likvidovala vzpomínku, čas, paměť jako určitý druh iracionálního zbytku . . .“¹⁹

Jestliže postupující racionalita rozvinuté industriální společnosti směřuje k tomu, aby likvidovala rušivé prvky času a dějin jako „iracionální zbytek“, pak směřuje také k tomu, aby v tomto iracionálním zbytku likvidovala rušivou racionalitu. Uznání minulosti a vztah k ní jako k něčemu současnému působí proti funkcionalizování myšlení etablovanou realitou a proti ní.

18 To neznamená, že z univerza jazyka soukromá nebo obecná historie mizí. K evokaci minulosti dochází často – například: „Founding Fathers“ nebo Marx, Engels, Lenin, nebo je připomínán skrovný původ prezidentského kandidáta. Ale v tak ritualizovaném uctívání, že to žádný rozvoj vzpomínaného obsahu nepřipouští; takové uctívání slouží často právě tomu, aby se znemožnil takový rozvoj, který by odhalil jeho historickou nepřiměřenost.

19 Th. W. Adorno, „Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit?“ in: *Bericht über die Erzieherkonferenz am 6. und 7. November in Wiesbaden* (Frankfurt a.M. 1960), s.14. O boji proti dějinám se bude dále diskutovat v 7. kapitole.

Čelí izolování univerza jazyka a chování, umožňuje rozvoj pojmů, které uvolňují pevnost uzavřeného univerza a překračují jeho hranice tím, že je chápou jako univerzum historické. Postaveno proti dané společnosti jako předmětu své reflexe, stává se kritické myšlení historickým vědomím a jako takové je v zásadě soudem.²⁰ Velice vzdáleno tomu, aby podporovalo lhostejný relativismus, pátrá myšlení ve skutečných dějinách člověka po kritériích pravdy a nepravdy, pokroku a regrese²¹. Zprostředkovanost minulosti přítomností odhaluje faktory, které zplodily fakta determinující způsob života a zavádějící pány a raby; projektuje hranice a alternativy. Jestliže hovoří toto kritické vědomí, pak hovoří „řeč poznání“ (Roland Barthes), které láme uzavřené univerzum jazyka a jeho zkamenělou strukturu. Klíčovými pojmy takového jazyka nejsou hypnotická nomina, která donekonečna omílají stejné, zmrazené predikáty. Spíš dovolují otevřený vývoj; svůj obsah rozvíjejí dokonce v predikátech, jež jsou navzájem rozporné.

Klasickým příkladem toho je Komunistický manifest. Oba klíčové pojmy, buržoazie a proletariát, zde mají zároveň protikladné predikáty. „Buržoazie“ je subjektem technického pokroku, osvobození, vítězství nad přírodou, vytváření společenského bohatství a zároveň znetvoření a zrušení těchto vymožeností. Podobně připadá „proletariátu“ atribut totálního potlačení a totálního zrušení potlačování.

Takový dialektický vztah protikladů ve větě a jejím prostřednictvím je umožněn tím, že je subjekt uznán jako dějinný činitel, jehož identita se konstituuje v jeho historické praxi a proti ní. Diskurs se vyvíjí a vyhláší konflikt mezi věcí a její funkcí, a tento konflikt se jazykově vyjadřuje ve větách, které spojují v logickou jednotu navzájem protikladné predikáty – pojmový protějšek objektivní reality. V protikladu k veškerému orwellovskému jazyku je vykládán, explikován, zdůvodňován a denuncován rozpor.

Rozpor mezi oběma jazyky jsem znázornil tím, že jsem se odvolal na styl marxistické teorie, avšak kritické, poznání přiměřené kvality nejsou charakteristické výlučně pro marxovský styl. Vyskytují se (i když jiným způsobem) i ve stylu velké konzervativní a liberální kritiky rozvíjející se buržoazní společnosti. Například jazyk Burkeho a Tocquevilla na jedné straně a Johna Stuarta Milla na straně druhé je vrcholně průkazným, pojmovým, „otevřeným“ jazykem, který ještě nepodléhá hypnoticky ritualizovaným formulím současného neokonzervativismu a neoliberalismu.

Autoritativní ritualizace je však zvlášť nápadná tam, kde postihuje samotný dialektický jazyk. V autoritativní přeměně marxistického jazyka

20 Viz. s. 26 a kapitola 5.

21 K další diskusi o těchto kritériích viz kapitolu 6.

v jazyk stalinský a postalinský se objevují požadavky industrializace založené na konkurenci a současně na totálním podřizování člověka výrobnímu aparátu. Tyto požadavky, tak jak je interpretuje vedení, které kontroluje aparát, rozhodují o tom, co je právo a bezpráví, pravdivé a nepravdivé. Neponechávají žádný čas a žádný prostor pro diskusi, jež by projektovala alternativy přinášející řešení. Tento jazyk se již vůbec nehodí k „domlouvání“ („discourse“). Vypovídá skutečnosti a tvrdí fakta uznávaná mocí aparátu – je manifestací, která se sama vyhlašuje za platnou. Zde²² musí stačit, když uvedeme a budeme parafrázovat odstavec, v němž popisuje Roland Barthes magicko-autoritativní rysy této řeči:

„Neexistuje žádná distance mezi pojmenováním a souzením, uzavřenost jazyka je dokonalá . . .“²³

Uzavřený jazyk nedokazuje a nezdůvodňuje – pouze sděluje rozhodnutí, diktát a rozkaz. Tam, kde definuje, stává se definice „oddělováním dobrého od zlého“; určuje nezpochybnitelné právo a bezpráví a jednu hodnotu jako ospravedlnění hodnoty jiné. Pohybuje se v tautologiích, avšak tautologie jsou hrozně účinné „soudy“. Soudí již v předem rozhodnuté formě; vyslovují zatracení. Například „objektivní obsah“, tj. definice takových výrazů jako „úchylkář“, „revizionista“ jsou výrazy ze zákoníku trestního práva a tento druh stvrzení posiluje vědomí, pro něž je jazyk etablované moci jazykem pravdy²⁴.

A to není bohužel všechno. Produktivní růst etablované komunistické společnosti zatracuje i po svobodě volající komunistickou opozici; jazyk, který se pokouší vrátit do paměti a udržet v ní původní pravdu, podléhá její ritualizaci. Orientace jazyka (a jednání) na takové výrazy jako „proletariát“, „dělnické rady“, „diktatura stalinistického aparátu“ se stává orientací na rituální formule tam, kde „proletariát“ již a nebo ještě neexistuje, kde direktivní kontrola „zdola“ narušuje pokrok masové výroby a kde boj proti byrokracii oslabuje účinnost jediné reálné síly, která může být v mezinárodním měřítku mobilizována proti kapitalismu. Přísně se zde trvá na minulosti, pohled na ni však není zprostředkován přítomností. Oponuje se pojmům, které postihují historickou situaci, bez toho, aby se rozvedly do přítomnosti – jejich dialektika je umlčována.

Rituálně-autoritativní jazyk se šíří nad dnešním světem, nad demokratickými i nedemokratickými, kapitalistickými i nekapitalistickými zeměmi.²⁵ Podle Rolanda Barthes je jazykem vhodným pro všechny autorita-

22 Viz mou knihu *Soviet Marxism*, 1.c., s.87 nn.

23 L.c., s.26.

24 Roland Barthes, 1.c., s.26 n.

25 Pokud jde o Západní Německo viz důkladné studie frankfurtského ústavu pro sociální výzkum z let 1950/1951: *Gruppenexperiment*, ed. F. Pollock (Frankfurt a M. 1955), zvláště s.545 n. K oběma částem Německa viz práci: Karl Korn, *Sprache in der verwalteten Welt*, (Frankfurt a.M., 1958).

tivní režimy. Existuje však v dnešním okruhu rozvinuté průmyslové civilizace společnost, která by autoritativnímu režimu nebyla podřizena? Protože se substance různých režimů již neprojevuje v alternativních způsobech života, spočívá v alternativních technikách manipulace a kontroly. Jazyk tuto kontrolu nejen reflektuje, nýbrž sám se stává kontrolním nástrojem tam, kde nepředává příkazy, nýbrž informace; kde nepožaduje poslušnost, nýbrž volbu, ne podřizování, nýbrž svobodu.

Tento jazyk vykonává kontrolu tím, že redukuje jazykové formy a symboly reflexe, abstrakce, vývoje a rozporu; tím, že klade obrazy na místo pojmů. Transcendující slovní zásobu popírá nebo absorbuje, nehledá pravdu a nepravdu, nýbrž ji pouze tvrdí a prosazuje. Tento druh jazyka přitom není teroristický. Není patrně správné předpokládat, že posluchači uvěří, či že se je podaří přimět k tomu, aby uvěřili tomu, co se jim říká. Nový rys magicko-rituálního jazyka spočívá spíš v tom, že mu lidé nevěří a nic na něj nedají a přece ve shodě s ním jednají. Výpovědi operacionálního pojmu se „nevěří“, sama se však prověřuje v jednání – tím, že se práce vykonává, že se prodává a nakupuje, v odmítání naslouchat jiným atd.

Jestliže se jazyk politiky stává reklamou a tak překovaná trhlina mezi dvěma dříve velice odlišnými sférami společnosti, pak tato tendence vyjadřuje patrně stupeň, v němž přestaly být panství a správa v technologické společnosti oddělenými a nezávislými funkcemi. To neznamena, že se moc profesionálních politiků zmenšuje. Právě naopak. Čím globálnější je výzva, s níž přicházejí, aby této moci vyhověli, čím normálnější je sousedství totálního zničení, tím větší je jejich nezávislost na účinné suverenitě lidu. Jejich vláda však proniká do denních povinností i do odpočinku občanů a „symboly“ politiky jsou současně symboly podnikání, obchodu a zábavy.

To, co postihuje řeč, má svou paralelu ve změnách politického chování. V člancích o uvolněné zábavě v protileteckých krytech, v televizních vystoupeních kandidátů, kteří soupeří o vedení národa, je spojení politiky, obchodu a zábavy dokonalé. Ve skutečnosti je však klamné a osudově předčasné – obchod a zábava podléhají stále ještě politice panství. Nejde zde o satirickou hru po tragédii, o *finis tragoediae* – tragédie může právě začít. A opět nebude rituální obětí hrdina, ale lid.

Výzkum totální správy

Funkcionální komunikace je jen vnější vrstvou jednorozměrného univerza, v němž je člověk trénován zapomínat – překládat negativní do pozitivního, aby mohl nepřetržitě fungovat – redukováný, ale schopný a poměrně rozumný. Instituce svobody projevu a myšlení nebrání duchovnímu ztotožnění s etablovanou skutečností. To, k čemu dochází, je všeobecná redefinice samotného myšlení, jeho funkce a obsahu. Uniformita individua s jeho společností zasahuje do těch vrstev ducha, v nichž jsou vypracovávány právě ty pojmy, které mají postihnout etablovanou skuteč-

nost. Tyto pojmy jsou brány z duchovní tradice a překládány do operacionálních termínů – a v tomto překladu se napětí mezi myšlením a skutečností zmenšuje oslabením negativní síly myšlení.

Jde o filozofický vývoj a abychom vysvětlili míru, v níž se rozchází s tradicí, bude muset být analýza stále více abstraktní a ideologická. Jde o sféru, která je od společenské konkrétnosti nejvíce vzdálena, která však může nejjasněji ukázat, jak si společnost podřídila myšlení. Analýza se bude muset dále vracet do dějin filozofické tradice, odhalovat tendence, které onu trhlínu vytvořily.

Dřív však, než se pustíme do filozofické analýzy, vyložím stručně – zároveň jako přechod do abstraktnější a teoretičtější oblasti – dva (podle mého názoru reprezentativní) příklady z oblasti, která sem patří, totiž empirického sociálního výzkumu, který má co dělat přímo s určitými poměry charakteristickými pro rozvinutou industriální společnost. Ať už přitom jde o otázky jazyka nebo myšlení, o slova nebo pojmy, o analýzy jazykové či gnozeologické – předmět diskuse se staví takovým čistým akademickým rozlišením na odpor. Oddělování čistě jazykové analýzy od pojmové je samo výrazem změny myšlenkové orientace, kterou se pokusíme vysvětlit v příští kapitole. Protože se pouštíme do kritiky empirického sociálního výzkumu, abychom připravili z ní vyplývající filozofickou analýzu, může nám posloužit jako úvod předběžný výklad o používání termínu „pojem“, jímž se kritika řídí.

„Pojem“ má označovat duchovní reprezentaci něčeho, co je chápáno, postihováno a poznáváno jako výsledek procesu reflexe. Tím něčím může být objekt denní praxe nebo nějaká situace, společnost, román. Jsou-li tyto předměty pojmuty (*begriffen; auf ihren Begriff gebracht*), stanou se každopádně předmětem myšlení, pro něž platí, že jejich obsah a smysl je identický s reálnými předměty bezprostřední zkušenosti a přece se od nich liší. „Identické“ jsou tehdy, nakolik označují tutéž věc; „různé“ v případě, je-li pojem výsledkem reflexe, která věci porozuměla v souvislosti (a ve světle) jiných věcí, jež se v bezprostřední blízkosti neobjevily a věc „vysvětlují“ (zprostředkování).

Jestliže pojem neoznačuje nikdy jednu zvláštní, konkrétní věc, jestliže je vždy abstraktní a obecný, pak je tomu tak proto, že postihuje více a jinak pojímá – totiž obecnou kvalitu či vztah, které jsou pro zvláštní věc podstatné, nebo určují formu, v níž se věc jeví jako konkrétní předmět zkušenosti. I když je pojem něčeho konkrétního produktem duchovní klasifikace, organizace a abstrakce, vedou tyto duchovní procesy k jejímu pochopení jen tehdy, když rekonstruuji zvláštní věc v její obecné kvalitě a vztahu a transcendují přitom její bezprostřední projev směrem k její skutečnosti.

Z toho vyplývá, že všechny kognitivní pojmy mají *tranzitivní význam*: překračují popisnou vztažnost na jednotlivé skutečnosti. A jestliže jde o skutečnosti společenské, pak kognitivní pojmy překračují i každou

zvláštní souvislost fakt – do procesů a poměrů, na nichž se daná společnost zakládá a které vcházejí do všech jednotlivostí a přitom tuto společnost konstituují, uchovávají i narušují. Na základě svého vztahu k této historické totalitě transcendují kognitivní pojmy každou operacionální souvislost, avšak jejich transcendence je empirická, protože umožňují poznat fakta taková, jaká skutečně jsou.

„Přebytek“ významů, přesahujících operacionální pojmy osvětluje omezenou, ba klamnou formu, v níž je dovoleno zakoušet skutečnosti. Odtud napětí, diskrepance, konflikt mezi pojmem a bezprostřední skutečností – konkrétní věcí; mezi slovem, které se vztahuje na pojem a tím, co se vztahuje na věc. Tudiž i pojem „skutečnosti obecného“. A také nekritický, přízřebivý charakter těch způsobů myšlení, které pojednávají o pojmech jako o duchovních nástrojích a překládají obecné pojmy v termíny s partikulárními, předmětnými znaky.

Tam, kde tyto redukované pojmy řídí analýzu lidské, individuální nebo společenské, duchovní nebo materiální skutečnosti, dospívají k falešné konkrétnosti – ke konkrétnosti izolované od podmínek, které její skutečnost vytvářejí. V této souvislosti získává operacionální zacházení s pojmem politickou funkci. Individuum a jeho chování jsou analyzovány v terapeutickém smyslu: adaptace na jeho společnost. Myšlení a výraz, teorie a praxe mají být uvedeny do shody s fakty své existence, aniž zůstal prostor pro pojmovou kritiku těchto faktů.

Terapeutický charakter operacionálních pojmů se nejjasněji projevuje tam, kde se pojmové myšlení staví metodicky do služby zkoumání a zlepšování existujících sociálních podmínek v existujících společenských institucích – v průmyslové sociologii, ve výzkumu motivace, trhu a veřejného mínění.

Jestliže daná forma společnosti je a zůstává pro teorii a praxi ultimativním referenčním rámcem, pak na tomto druhu sociologie a psychologie není nic nesprávného. Je humánnější a produktivnější mít vztahy mezi osazenstvem a vedením podniku na dobré úrovni než na špatné, mít pracovní podmínky příjemné než nepříjemné, mít harmonii namísto konfliktů mezi přáním zákazníků a potřebami obchodu a politiky.

Avšak racionalita tohoto druhu společenské vědy se jeví v jiném světle, jestliže se daná společnost, tvořící vztahový systém, stává předmětem kritické teorie zaměřené právě na strukturu této společnosti, která je přítomná ve všech jednotlivostech a podmínkách a určuje jejich místo a funkci. Pak se stává zřejmým její ideologický a politický charakter a vypracování přiměřených kognitivních pojmů vyžaduje překračovat hranice klamně konkrétnosti pozitivistického empirismu. Terapeutický a operacionální pojem se stává falešným do té míry, jak izoluje, atomizuje a v rámci represivního celku upevňuje fakta a přitom přijímá termíny tohoto celku jako termíny analýzy. Metodologicky požadovaný překlad obecného do operacionálního pojmu se pak stává represivním omezením myšlení.²⁶

Za příklad volím „klasické“ dílo průmyslové sociologie: studii o pracovních poměrech v hawthornských podnicích Western Electric Company.²⁷ Jde o starou studii, která byla provedena asi před čtvrt stoletím. Metody se od té doby velice vytrýbily. Struktura a funkce se však podle mého názoru nezměnily. Mimo to zatím tento systém pronikl nejen do jiných odvětví společenské vědy a do filozofie, nýbrž přispěl také k tomu, že byly zformovány lidské subjekty, jimiž se zabývá. Operacionální pojmy ústí do metod zlepšené sociální kontroly: stávají se částí vědy o vedení podniku, oboru mezilidských vztahů. V práci *Labor Looks at Labor* můžeme číst tato slova dělníka automobilového průmyslu:

„Vedení podniku se k naší stávce nemohlo připojit, nemohlo nás od ní ani odvrátit přímou mocí, proto studovalo „poměry“ v ekonomické, společenské a politické oblasti, aby zjistilo, jak od stávký odbory odradit.“

Při výzkumu stížností dělníků na pracovní podmínky a mzdy, narazili badatelé na skutečnost, že většina z nich byla formulována ve větách obsahujících „vágní, neurčité výrazy“, jimž scházel „objektivní vztah“ k „obecně akceptovaným měřítkům“. Jejich charakteristika se „zásadně liší od těch vlastností, které jsou obecně spojovány s obvyklými fakty“.²⁸ Jinými slovy, stížnosti byly formulovány ve všeobecných tvrzeních, jako například „umývárny jsou nehygienické“, „práce je nebezpečná“, „tarify jsou nízké“.

Vedení principem operacionálního myšlení pouštěli se badatelé do takového překládání či nového formulování těchto tvrzení, aby se jejich vágní všeobecnost mohla redukovat na zvláštní znaky, na termíny, které označují zvláštní situaci, v níž stížnosti vznikly, aby tak lícily „přesně poměry u podniku“. Obecná forma byla odstraněna tvrzeními odhalujícími ty zvláštní procesy a podmínky, které stížnosti vyvolaly, a pečovalo se o to, aby se tyto zvláštní procesy a podmínky změnily.

26 V teorii funkcionalismu terapeutický a ideologický charakter analýzy nevystupuje; je překryt abstraktní obecností pojmů („systém“, „část“, „jednotlivé“, „člen“, „multiplikované konsekvence“, „funkce“). Jsou použitelné zásadně na každý „systém“, který si sociolog vybírá za předmět své analýzy – od nejmenší skupiny až po společnost jako takovou. Funkcionální analýza zůstává omezena na zvolený systém, jenž sám vůbec není předmětem kritické analýzy překračující meze systému směrem k dějinnému kontinuu, v němž se jeho funkce a dysfunkce stávají tím, čím jsou. Funkcionální teorie tak rozšiřuje blud špatně postavené abstraktnosti. Obecnosti svých pojmů dosahuje právě abstrahováním od kvalit, které ze systému dělají systém historický a propůjčují jeho funkcím a dysfunkcím kriticko-transcendentální význam.

27 Citáty pocházejí z Roethlisberger and Dickson, *Management and the Worker*. (Cambridge, Harvard University Press, 1947). Viz vynikající diskusi in: Loren Baritz, *The Servants of Power. A History of the Use of Social Science in American Industry*. (Middletown, Wesleyan University Press, 1960), kapitola 5 a 6.

28 Roethlisberger and Dickson, loc.cit., s.255 n.

Například tvrzení „umývárny jsou nehygienické“ bylo přeloženo do věty „při té a té příležitosti jsem šel do umývárny a na umývadlech bylo trochu špíny“. Dotazníky pak ukázaly, že za to, „ve značné míře může nedbalost některých zaměstnanců“, byla vytvořena kampaň proti odhazování papírových odpadků a plivání na zem a podobně a ke stálé službě v umývárkách byli určeni zvláštní zřízenci. „Tak bylo přeinterpretováno mnoho stížností a to dalo podnět k provedení nápravy“.²⁹

Jiný příklad: dělník B udělá obecné prohlášení, že kusové tarify za jeho práci jsou příliš nízké. Z interview vysvítá, že „jeho žena je v nemocnici a on má starosti se zaplacením účtu lékařům. V tomto případě existuje latentní obsah stížnosti ve skutečnosti, že v důsledku nemoci jeho ženy mzda dělníka B nestačí na vyřizování jeho běžných finančních povinností.“³⁰

Takový překlad významně mění smysl faktické věty. Nepřeložené tvrzení formuluje obecnou okolnost v její obecnosti („mzdy jsou příliš nízké“). Formulace nepostihuje zvláštní stavy ve zvláštní továrně a zvláštní situaci dělníkovu. V této obecnosti, a jen v ní, vyjadřuje tvrzení širší obžalobu, která chápe zvláštní případ jako manifestaci obecného stavu a dává na srozuměnou, že tento stav nelze změnit zdokonalením dřívějšího.

Nepřeložený výrok tak obnovuje konkrétní vztah mezi zvláštním případem a celkem, jehož je případem – a tento celek zahrnuje poměry mimo příslušnou práci a továrnu, mimo osobní situaci. Tento celek je v překladu odstraněn a právě tato operace umožňuje léčení. Dělník si toho nemůže být vědom, pro něj má asi jeho stížnost ve skutečnosti onen partikulární a osobní smysl, který překlad objevuje jako její „latentní obsah“. Jím používaná řeč pak prosazuje svou objektivní platnost proti jeho vědomí – vyjadřuje poměry, které jsou, i když ne „pro něho“. Konkrétnost zvláštního případu dosažená překladem je výsledkem řady abstrakcí od jeho skutečné konkrétnosti, která existuje v obecném charakteru případu.

Překlad převádí obecný výrok na osobní zkušenost dělníka, který ji získává, přestává však v tom bodě, v němž se začne individuální dělník cítit jako „dělník“ a jeho zaměstnání se začne jevit jako „zaměstnání“ dělnické třídy. Je nutné upozornit na to, že se badatel operacionalista ve svých převodech řídí pouze procesem skutečnosti a pravděpodobně překlady dělníka samotného? Zadržaná zkušenost není jeho dílem a není jeho úlohou myslet ve smyslu kritické teorie, nýbrž školit dozorce „v lidštějších a účinnějších metodách“ zacházení s dělníky³¹ (neoperacionální je jen výraz „lidský“ a jen ten potřebuje analýzu).

29 Tamtéž, s.256.

30 Tamtéž, s.267.

31 L.c., s.VIII.

Protože se však manažerský způsob myšlení a zkoumání rozšiřuje na jiné dimenze duchovních snah, jsou jím vykonávané služby stále méně oddělitelné od jeho vědecké platnosti. V této souvislosti má funkcionalizace opravdu terapeutický efekt. Když už je jednou osobní nespokojenost izolována od obecného neštěstí, když už jsou jednou obecné pojmy, které se svému funkcionalizování staví na odpor, rozpuštěny ve svých zvláštních znacích, pak se případ stává léčitelným a snadno zvládnutelným.

Tento případ zůstává sice případem něčeho obecného – žádné myšlení se bez univerzálií neobejde – avšak způsobem, který se velice liší od toho, co se v nepřeloženém výroku myslí. Když jsme se poprvé podívali do jeho lékařských účtů, zjistili jsme: dělník B uzná, že – obecně řečeno – jeho mzda *není* příliš nízká a tvrdá je jen vzhledem k jeho individuální situaci (která se může podobat jiným individuálním situacím). Jeho případ byl subsumován pod jiný druh – pod druh osobní nouzové případy. Není již „dělníkem“ nebo „zaměstnancem“ (příslušníkem určité třídy), nýbrž dělníkem nebo zaměstnancem B v hawthornském závodě Western Electric Company.

Autoři práce *Management and the Worker* si byli této implikace zcela vědomi. Říkají, že jednou ze základních funkcí, která musí být v industriální organizaci vykonávána, je „specifická funkce personální práce“, vyžadující, aby se při řešení vztahů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci „pomýšlelo na to, co si jednotlivý zaměstnanec představuje jako dělník, prožívající jedinečný osobní život, nebo jako zaměstnanec, zaujímající v továrně zvláštní pracovní místo, které jej přivádí do styku se zvláštními osobami či skupinami osob . . .“ Naproti tomu autoři odmítají jako neslučitelný se „specifickou funkcí personální práce“ ten postoj, který se orientuje na „průměrného“ nebo typického zaměstnance nebo na to, „co si představuje dělník vůbec.“³²

Tyto příklady můžeme shrnout tak, že proti původním výroky postavíme funkční formu jejich překladu. Výroky v obou formách nebereme vážně a problémy jejich verifikace necháváme stranou.

1) „Mzda je příliš nízká.“ Subjektem věty je „mzda“, ne zvláštní odměna zvláštní činnosti se zabývajícího zvláštního pracovníka. Je možné, že člověk, který takto vypovídá, myslí jen na svoji individuální zkušenost, avšak ve formě, v níž svou výpověď činí, hranice této individuální zkušenosti překračuje. Predikát „příliš nízká“ je vztahové adjektivum, jehož vztah k oné větě není uveden – příliš nízká pro koho nebo pro co? Tímto subjektem vztahu může být opět individuum, které vypovídá, nebo jeho pracovní kolegové, ale obecné substantivum (mzda) je nositelem celého, větou vyjadřovaného, myšlenkového pohybu a jiným částem věty umožňuje, aby se na tomto všeobecném charakteru podílely. Samotný vztah

zůstává neurčen – „příliš nízká všeobecně“ nebo „příliš nízká pro každého, který, jako mluvčí, mzdu přijímá“. Tato věta je abstraktní. Týká se obecných poměrů, které nemůže nahradit žádný zvláštní případ; její smysl je vůči každému individuálnímu případu „tranzitivní“. Věta ve skutečnosti vyžaduje „překlad do konkrétní souvislosti“, ale takové, v níž nemohou být obecné pojmy určeny nějakou *zvláštní* řadou operací (jako osobním životopisem dělníka B a jeho speciální funkcí v závodě Z). Pojem „mzda“ se vztahuje na skupinu „příjemců mzdy“ a integruje všechny osobní životopisy a speciální práce v konkrétně-obecné.

2) „V důsledku nemoci jeho ženy jsou okamžité příjmy dělníka B nedostatečné k uhrazení jeho běžných vydání.“ V tomto překladu (1) je nutné změnit subjekt. Všeobecný pojem „mzda“ je nahrazen „okamžitými příjmy dělníka B“, výraz, jehož smysl je plně určován zvláštní řadou operací, které dělník B prováděl, aby pro svou rodinu zabezpečil obživu, oděv, bydlení, léky atd. „Tranzitivnost“ smyslu je odstraněna; seskupení „příjemce a mzdy“ díky zařazení subjektu „mzda“ zmizelo a to, co zbylo, je jen zvláštním případem, který oloupen o svůj tranzitivní smysl, je přístupný pro akceptovaná měřítká jednání podniku.

Co je na tom nesprávného? Nic. Překlad pojmů a věty jako celku je potvrzen skutečností, k níž se badatel obrací. Terapie je účinná, protože továrna či vláda si může dovolit vzít na sebe aspoň valnou část nákladů, protože jsou na to připraveny a protože pacient chce, aby byl léčen způsobem slibujícím úspěch. Vágní, neurčité, obecné pojmy, které vystupovaly v nepřeložené stížnosti, byly ve skutečnosti zbytky minulosti; jejich přežívání v jazyce a myšlení bylo ve skutečnosti brzdou (i když malou) porozumění a spolupráce. Pokud operacionální sociologie a psychologie přispívaly k mírnění nelidských poměrů, stály na straně duchovního i materiálního pokroku. Ale svědčí též o ambivalentní racionalitě pokroku, která se uspokojuje svou represivní mocí a je represivní ve svém uspokojení.

Odstraňování tranzitivního smyslu zůstává rysem empirické sociologie. Je charakteristické dokonce pro velký počet studií, které nejsou určeny k tomu, aby v nějakém partikulárním zájmu plnily terapeutickou funkci. Výsledek: když je jednou „nerealistický“ nadbytek významů odstraněn, pak je výzkum sevřen v mezích, v nichž etablovaná společnost svá tvrzení potvrzuje nebo je prohlašuje za neplatná. Na základě své metodologie je tento empirismus ideologický. Abychom jeho ideologický charakter zvýraznili, podívejme se na studii o politické aktivitě ve Spojených státech.

Ve své stati *Tlak konkurence a demokratický souhlas* chtějí Morris Janowitz a Dwaine Marvick „zhodnotit míru, v níž jsou volby skutečným výrazem demokratického procesu“. Takové hodnocení zahrnuje, aby byl volební proces posouzen „s ohledem na požadavky uchování demokratické společnosti“, a to opět vyžaduje definici slova „demokratické“. Autoři dávají na výběr dvě alternativní definice, „mandátovou“ a „konkurenční“ teorii demokracie:

32 Loc.cit., s.591.

„Mandátové“ teorie, jejichž původ tkví v klasické koncepci demokracie, požadují, aby proces reprezentace vycházel z jasně narýsovaného počtu direktiv, které voliči ukládají svým zástupcům. Volba je pohodlným způsobem práce a metodou k zajištění toho, aby představitelé plnili direktivy ukládané voliči.“³³

Nuže tento „předsudek“ byl „předem odmítnut jako nerealistický, protože předpokládal vyváženost artikulovaného mínění a ideologie při volební kampani, jaká se s největší pravděpodobností ve Spojených státech nevyskytuje“. Toto opravdu otevřené konstatování skutečnosti je jaksi mírněno utěšujícím pochybováním o tom, zda „taková úroveň artikulovaného mínění u nějakých demokratických voličů od doby rozšíření hlasovacího práva v devatenáctém století existovala“. Na každý pád autoři místo odmítnutého předsudku akceptují „konkurenční“ teorii demokracie, podle níž je demokratická volba procesem, „v němž jsou vybírání a odmítání kandidátů“, kteří se „jako konkurenti ucházejí o veřejný úřad“. Aby byla tato definice skutečně operacionální, vyžaduje „kritéria“, na jejichž základě lze charakter politické konkurence odhadnout. Kdy vede politická konkurence k „procesu konsensu“ a kdy k „procesu manipulace“?

Nabízena jsou tři kritéria:

1) Demokratická volba vyžaduje konkurenci mezi protikladnými kandidáty, z celého volebního okresu. Moc voličů pochází z jejich schopnosti volit aspoň mezi dvěma konkurenčními kandidáty, z nichž jednomu je dáвана rozumná šance na vítězství.

2) Demokratická volba vyžaduje, aby se obě (!) strany stejně snažily udržet si etablované volební okruhy, získat nezávislé voliče a přeběhlíky od opozičních stran.

3) Demokratická volba vyžaduje, aby obě (!) strany usilovaly energicky o vítězství v probíhajících volbách; ale ať už vyhrají nebo prohrají, musí usilovat o to, aby se jejich šance na úspěch v nejbližších a následujících volbách zvýšily . . .³⁴

Myslím, že tyto definice postihují dosti přesně skutečný stav věcí v amerických volbách v roce 1952, které jsou předmětem analýzy. Jinými slovy, kritéria k posouzení daného stavu jsou kritérii poskytovanými, nebo (protože jsou to kritéria dobře fungujícího a pevně etablovaného společenského systému) prosazovanými daným stavem. Analýza je „uzavřena“, dosah souzení je omezen na souvislost faktů, která vylučuje posuzování té souvislosti, v níž jsou fakta vytvářena, a to člověkem, a určována podle významu, funkce a vývoje.

Na základě tohoto vztahového rámce se výzkum pohybuje v kruhu a potvrzuje sám sebe. Jestliže je slovo „demokratické“ definováno v uzavřených, i když realistických pojmech skutečného volebního procesu, pak

je tento proces demokratický, ať je výsledkem výzkumu cokoli. Operacionální vztahový rámec samozřejmě ještě dovoluje rozlišovat mezi souhlasem a manipulací (dokonce toto rozlišování vyžaduje); volby mohou být více nebo méně demokratické, a to vždy podle zjištěného stupně souhlasu a manipulace. Autoři dospívají k závěru, že pro volby v roce 1952 byl „charakteristický proces ryziho souhlasu ve větší míře, než jakou by mohly obsahovat impresionistické odhady“³⁵ – i když by bylo „závažným omylem“ přehlížet „meze“ souhlasu a popírat existenci manipulačního nátlaku“.³⁶ Za toto sotva vysvětlující zjištění nemohla operační analýza postoupit. Jinými slovy, unikala jí rozhodující otázka, zda samotný souhlas nebyl dílem manipulace – otázka, která je do značné míry oprávněna aktuálním stavem věcí. Analýza si ji nemůže klást, protože by to překračovalo její pojmy směrem k tranzitivnímu smyslu – směrem k pojmu demokracie, který by volby ukazoval spíše jako omezený demokratický proces.

Takovým neoperacionálním pojmem je právě ten, který autoři odmítají jako „nerealistický“, protože definuje demokracii výslovně jako pevně vyznačenou kontrolu reprezentace voliči – kontrolu lidem jako znak suverenity lidu. A tento neoperacionální pojem nepřichází v žádném případě z vnějšku. Není smyšlenkou, fantazií nebo spekulací, nýbrž určuje dějinnou intenci demokracie, poměry, pro něž byla demokracie vybojována a které je stále ještě třeba obnovovat.

Mimo to je tento pojem ve své sémantické exaktnosti neomylný, protože znamená přesně to, co říká, že ve skutečnosti jsou to voliči, kteří svým zástupcům ukládají direktivy a ne zástupci voličům, neboť voliči vybírají a volí své zástupce. Autonomní voliči, osvobození od „indoktrinace“ a manipulace, by vskutku byli na „úrovni artikulovaného mínění a ideologie“, a není pravděpodobné, že by to odhalili. Proto musí být tento pojem odmítnut jako „nereálný“ a fakticky převládající úroveň mínění a ideologie musí platit jako to, co předepisuje sociologické analýze platná kritéria. A jestliže indoktrinace a manipulace dosáhly stupně, na němž se stala panující úroveň mínění úrovní nepravdy a skutečný stav věcí již není poznáván jako to, co je, pak se analýza, která je metodicky nucena odmítat tranzitivní pojmy, sama napojuje na falešné vědomí. Ideologický je právě její empirismus.

Autoři si tento problém dobře uvědomují. „Ideologická rigidita“ představuje při posuzování stupně demokratického souhlasu „důležitou implikaci“. S kým se však souhlasí? Přirozeně s politickými kandidáty a jejich politikou. To však nestačí; neboť pak by se i souhlas s fašistickým režimem (a o ryziho souhlasu s takovým režimem se dá mluvit) chtěl stát demokratickým procesem. Musí být tedy zhodnocen samotný souhlas – jeho obsah,

33 H. Eulau, S.J. Eldersveld, M. Janowitz (eds.), *Political Behavior*, Glencoe Free Press 1956, s.275.

34 Tamtéž, s. 276.

35 Tamtéž, s.284.

36 Tamtéž, s. 285.

cíle, „hodnoty“ – a zdá se, že tento krok zahrnuje tranzitivní charakter významu. Takový „nevědecký“ krok lze však odmítnout, jestliže hodnocená ideologická orientace není ničím jiným než orientací obou existujících a „efektivně“ si navzájem konkurujících stran, k níž přistupuje „ambivalentně neutralizovaná“ orientace voličů³⁷.

Tabulka, na níž jsou zaznamenány výsledky hlasování podle ideologické orientace, ukazuje tři stupně svázanosti se stranickými ideologiemi demokratů a republikánů a „ambivalentní a neutralizované“ názory³⁸. Samotné existující strany, jejich politické praktiky a machinace předmětem dotazování nejsou, stejně jako skutečný rozdíl mezi nimi v nejdůležitějších otázkách (jako například atomová politika a totální válečná připravenost), otázkách, jež se zdají být pro hodnocení demokracie podstatné, pokud analýza neoperuje pojmem demokracie, který pouze shrnuje rysy *etablované formy* demokracie. Takový operacionální pojem není předmětu výzkumu zcela nepřiměřený. Ukazuje dost jasně na kvality, které od sebe v současné periodě odlišují demokratické a nedemokratické systémy (například účinná konkurence mezi kandidáty, kteří reprezentují různé strany; svoboda voličů při rozhodování mezi těmito kandidáty); tato přiměřenost však nestačí, jestliže má být teoretická analýza hlubší a jiná než pouze deskriptivní – jestliže spočívá v tom *chápat* skutečnosti, *poznávat* je, *jaké jsou*, co *znamenají* pro ty, jimž jsme je předložili jako fakta, a kteří s nimi musí žít. Ve společenské teorii znamená uznávání skutečností jejich kritiku.

Operacionální pojmy přitom nestačí ani k *popisu* fakt.

Postihují pouze jejich určité aspekty a segmenty, které, jsou-li považovány za celek, připravují popis o jeho objektivní, empirický charakter. Jako příklad chceme uvést pojem „politická aktivita“ ve studii Juliana L. Woodwarda a Elmo Ropera *Politická aktivita amerických občanů*³⁹. Autoři podávají „operacionální definici výrazu ‚politická aktivita‘“, která se skládá z „pěti způsobů chování“: 1) účasti na volbách; 2) podpory možných nátlakových skupin . . .; 3) uzavírání přímých osobních kontaktů se zákonodárci; 4) podílení na stranickopolitické činnosti . . .; 5) účast v obvyklém šíření politických názorů ústním podáním . . .

Jistě se zde jedná o „kanály možného vlivu na zákonodárce a vládní úředníky“, může však jejich měření skutečně postihnout „metodu odlišení těch, kteří jsou v politických otázkách národa relativně aktivní a těch, kteří jsou relativně inaktivní?“ Jsou v nich obsaženy takové zásadní aktivity „v relaci k národním zájmům“ jako technické a ekonomické kontakty mezi vedeními koncernů a vládou a mezi samotnými klíčovými koncerny? Jsou

zde obsaženy formulace a šíření „nepolitických“ názorů, informací a zábavy velkými reklamními médii? Bere se v úvahu velice odlišná politická váha různých organizací, které zaujímají stanovisko k veřejným otázkám?

Jestliže je odpověď negativní (jak myslím), pak nejsou *fakta* politické činnosti popisována a zjišťována přiměřeně. Mnohá, a jak si myslím, konstitutivní a určující fakta zůstávají mimo dosah operacionálního pojmu. A na základě tohoto omezení – metodologického odmítání pojmů tranzitivních, které ukazují fakta v pravém světle a pojmenovávají je jejich pravým jménem – brání deskriptivní analýza skutečnosti jejímu postižení a stává se elementem ideologie, která tyto fakty popírá. Tím, že proklamuje existující společenskou skutečnost jako svou vlastní normu, upevňuje tato sociologie v individuích „bezvěreckou víru“ v realitu, jejíž obětí se stává: „Z ideologie nezbývá nic, než uznání toho, co je – modelu chování, který se podřizuje ohromné moci etablovaných poměrů“⁴⁰. Proti tomuto ideologickému empirismu tvrdí znovu svou pravdu jeho přímý protiklad: „To, co je, nemůže být pravdivé.“⁴¹

37 Tamtéž, s. 280.

38 Tamtéž, s. 138 nn.

39 Tamtéž, s. 133.

40 Theodor W. Adorno, „Ideologie“, in: Kurt Lenk (ed.) *Ideologie*. (Neuwied 1961), s. 262 n.

41 Ernst Bloch, *Philosophische Grundfragen I*. (Frankfurt 1961), s. 65.

shromáždí a vyjdou do ulic, beze zbraní, bez ochrany, aby požadovali ta nejprimitivnější občanská práva, vědí, že budou stát tváří v tvář psům, kamenům, bombám, vězením, koncentračním táborům dokonce i smrti. Jejich síla je v pozadí každé politické demonstrace za oběti zákona a pořádku. Fakt, že začali odmítat účastnit se hry, může být faktem označujícím začátek konce jedné periody.

Nic nesvědčí pro to, že to bude konec dobrý. Ekonomické a technické kapacity etablovaných společností jsou dostatečně velké, aby umožnily urovnání a ústupky potlačované straně; jejich ozbrojené síly jsou dostatečně vycvičeny a vyzbrojeny, aby se s krizovými situacemi vypořádaly. Strašidlo je však opět zde, v nitru rozvinutých společností i mimo jejich hranice. Snadno se nabízející historická paralela s barbary, ohrožujícími říši civilizace, prejudikuje sporný bod; druhá perioda barbarství se stejně tak může stát pokračováním říše samotné civilizace. Existuje však šance, že se v této periodě opět sejdou dějinné extrémy: nejrozvinutější vědomí humanity a jeho nejvíce vykořisťovaná síla. Není to však nic než šance. Kritická teorie společnosti nemá žádné pojmy, které by mohly překlenout propast mezi přítomností a její budoucností; tím, že nic neslibuje a neukazuje žádný úspěch, zůstává negativní. Tím chce zachovat věrnost těm, kteří bez naděje obětovali a obětují svůj život Velkému odmítnutí.

Na začátku fašistické éry Walter Benjamin napsal: *Nur um Hoffnungslosen willen ist uns die Hoffnung gegeben. (Naděje je nám dána jen kvůli beznadějným).*

OBSAH

Důsledná cesta Herberta Marcuseho	7
Předmluva	
Paralýza kritiky: společnost bez opozice	25
Jednorozměrná společnost	
1. Nové formy kontroly	32
2. Uzavření politického univerza	43
3. Vítězství nad nešťastným vědomím: represivní desublimace	66
4. Uzavření univerza jazyka	83
Jednorozměrné myšlení	
5. Negativní myšlení: poražená logika protestu	108
6. Od negativního myšlení k pozitivnímu: technologická racionalita a logika panství	121
7. Triumf pozitivního myšlení: jednorozměrná filozofie	137
Šance alternativ	
8. Dějinné zaujetí filozofie	158
9. Katastrofa osvobození	171
10. Závěr	184

neboť se to čiré
ale da. 11.2003

čistě se to da, ale má to přesný styl
zele i v angličtině. Ale všechno to
je přechodové